

<http://www.diva-portal.org>

This is the published version of a chapter published in *Utbildningens revolutioner: Till studiet av utbildningshistorisk förändring*.

Citation for the original published chapter:

Åkerlund, A. (2017)

Lära från Väst efter revolutionerna i Öst: Kunskapsöverföring som svenskt bistånd i Östersjöregionen mellan 1989 och 2004.

In: Anne Berg, Esbjörn Larsson, Madeleine Michaëlsson, Johannes Westberg, Andreas Åkerlund (ed.), *Utbildningens revolutioner: Till studiet av utbildningshistorisk förändring* (pp. 249-266). Uppsala: Uppsala Studies of History and Education (SHED) Utbildningshistoriska meddelanden

N.B. When citing this work, cite the original published chapter.

Permanent link to this version:

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:sh:diva-32458>

Utbildningens revolutioner

Till studiet av utbildningshistorisk förändring

Anne Berg, Esbjörn Larsson, Madeleine Michaëlsson,
Johannes Westberg & Andreas Åkerlund (red.)

KAPITEL 12

Lära från Väst efter revolutionerna i Öst

Kunskapsöverföring som svenskt bistånd i Östersjöregionen mellan 1989 och 2004

Andreas Åkerlund

År 1989 föll Berlinmuren. Därmed inleddes den stora politiska omvälvning som resulterade i att de kommunistiska diktaturerna i Östeuropa upplöstes. Händelseförloppet kallades i samtiden ofta för en revolution. I sin ögonvittnesskildring av händelserna i Warszawa, Budapest, Berlin och Prag återkommer Timothy Garton Ash flera gånger till det revolutionära i de politiska förändringarna han bevittnade.¹ Även Ralf Dahrendorf hänvisade till den Östeuropeiska utvecklingen som en revolution i sin analys av läget år 1990.² Till skillnad från Edmund Burke, vars *Reflections on the Revolution France* från 1790 var förebilden till Dahrendorfs bok, var Dahrendorf positivt inställd till de revolutionära händelserna i sin samtid. Samtidigt pekade han, som många andra, på behovet av genomgripande samhällsförändringar efter revolutionerna. För Dahrendorf handlade det om att etablera ett öppet samhälle och att göra sig av med statens monopolistiska kontroll över både politiken och marknaden.³ En åsikt som delades av de flesta intellektuella och politiker i Väst.

Dessa politiska revolutioner var startskottet för den djupgående förändring som ofta refereras till som den östeuropeiska transitionen. Transitionen innebar en omvälvning av det politiska systemet, införandet av marknadsekonomi och en ny ekonomisk politik. Resultatet blev omfattande sociala förändringar. Allt detta stöddes aktivt av såväl överstatliga organisationer som ett stort antal av världens rikare stater. Philipp Ther har nyligen pekat på hur dessa förändringar – en ekonomisk chockterapi, omfattande privatiseringar av tidigare statsägd egendom, ekonomiska avregleringar och inte minst en genomgripande reformation, främst inbegripande nedmonteringar av statsapparaten – kan beskrivas

¹ Timothy Garton Ash, *We the People: The Revolution of '89: Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin & Prague* (London 1990).

² Ralf Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe: In a Letter Intended to Have Been Sent to a Gentleman in Warsaw* (New York 1990).

³ Dahrendorf (1990) s. 63.

som ett nyliberalismens segertåg i Europa. Ett segertåg som har haft återverkningar på det gamla Västeuropa, inte minst när det gäller hur Europeiska unionen (EU) ska hantera de krisande ekonomierna i södra Europa. Revolutionerna i Östeuropa under 1990-talet inledde därmed den nyliberala omvandling som Ther hänvisar till som "den nya ordningen på den gamla kontinenten".⁴

Samtidigt finns det personer som hävdar att "Väst" inte tog något större ansvar. Svenska Dagbladets filmkritiker Hynek Pallas hävdar i en krönika att det finns paralleller mellan USA:s Marshallhjälp till Europa efter andra världskriget och den hjälp, eller enligt Pallas brist på hjälp, som Östeuropa fick efter Berlinmurens fall 1989. Enligt honom kan dagens tendenser till högerpopulism, totalitarism och diskriminering av minoriteter i länderna i Central- och Östeuropa förklaras genom att det kommunistiska arvet av ofrihet ignorerats och att övriga Europa, ja till och med övriga världen, gjort lite för att moraliskt stödja de nya demokratierna. Pallas syn på historien framgår tydligt av följande:

Vi befinner oss i motsvarigheten till kvartsseket det tog innan Västtyskland började tala om Förintelsen. Då rörde saken ändå ett land som fått ekonomisk och moralisk hjälp utifrån. Med det i bakhuvudet är jag övertygad om att vi kommer få betala dyrt för att vi inte skapade en Marshallhjälp efter 1989. Konsekvenserna syns redan: korruption och oligarker följs av populisterna som lovar hårda tag och mindre krånglig demokrati. Lex Ungern.⁵

Jag ifrågasatte Pallas påstående i en kommentar som publicerades i samma tidning. Jag påpekade där att omfattande insatser riktades mot regionen och att dessa finansierades av organisationer som EG och OECD, av majoriteten av länderna i Västeuropa samt av USA, Kanada, Turkiet och Japan. Att hävda att Östeuropa inte fick någon "Marshallhjälp" är helt enkelt fel.⁶ En extrapolering av siffrorna i en OECD-rapport om hjälpen till Central-, Östeuropa och före detta Sovjetunionen ger vid handen att insatserna mellan 1990 och 1994 kostade ungefär 28 miljarder US-dollar; skuldavskrivningar, exportkrediter och lån exkluderade.⁷ Thomas Carothers har uppskattat att värdet på västvärldens hjälp till regionen under 1990-talet uppgick till någonstans mellan 50 och 100 miljarder dollar, beroende på hur man räknar.⁸

Pallas svar på min invändning visade att han inte förstätt kritiken. Han menade att ordet Marshallhjälp var olyckligt valt av honom, då det betonade ekonomin och riktade blicken bort från ordet moral. Ekonomiskt stöd är inte allt, skrev Pallas och hävdar att det [efter 1990] "fanns en häpnadsväckande naivitet och

⁴ Philipp Ther, *Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent: Eine Geschichte des neoliberalen Europa* (Berlin 2014).

⁵ Hynek Pallas, "Hör vi inte flyktingars berättelser nu heller?", *Svenska Dagbladet Kultur* 14/10 2015.

⁶ Andreas Åkerlund, "Varför glömma den hjälp Östeuropa fick?", *Svenska Dagbladet Kultur* 15/10 2015.

⁷ OECD, *Assistance Programmes for Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union* (Paris 1996).

⁸ Thomas Carothers, "Western Civil-Society Aid to Eastern Europe and the Former Soviet Union", *East European Constitutional Review* 8:4 (1999).

tilltro till att man med enbart pengar skulle kunna bygga bort diskriminering och djupt rotade, problematiska, attityder”.⁹ Det intressanta med detta uttalande är att Pallas verkar tro att såväl Marshallhjälpen efter 1945, som hjälpinsatserna mot Östeuropa efter 1990, endast bestod av pengapåsar. Inte heller detta är hela sanningen, vilket en man som säger sig sätta arga post-it-lappar på grunda analyser av östeuropeiska förhållanden borde vara medveten om.¹⁰ Istället fanns en rad initiativ som involverade såväl överstatliga organisationer, stater och en rad representanter från civilsamhället som syftade till just det moraliska stöd - här förstått som stöd till demokrati och tolerans, uppbyggnaden av ett civilsamhälle och liknande¹¹ – som Pallas verkar hävda aldrig genomfördes. Därmed inte sagt att alla projekt var framgångsrika. Den postkommunistiska kontexten var ny, såväl för ländernas invånare i allmänhet som för de aktiva inom hjälpinsatserna, vilket ledde till oväntade problem och konflikter.¹²

Även om retoriken kring hjälpinsatserna efter murens fall handlade om motsvarigheten till en ny Marshallplan, så fanns det en stor skillnad mellan 1948 och 1990. Stödet efter andra världskriget hade i huvudsak bestått av direktinvesteringar, det vill säga av nya pengar, som åtföljts av viss experthjälp från USA. Hjälpen till Östeuropa bestod huvudsakligen av lån, exportkrediter, skuldavskrivningar och tekniskt bistånd. Det sistnämnda handlade främst om experter från Väst, vilka stod för rådgivning och utbildning.¹³ Därmed hade den hjälp, som de före detta kommunistdiktaturerna fick, i mycket karaktären av ett kunskapsöverföringsprogram. Det är detta faktum som gör hjälpinsatserna intressanta för utbildningshistorien. Kunskap och utbildning blev i och med den stora hjälpinsatsen verktyg för social förändring; nödvändiga för att styra den sociala utvecklingen i Östeuropa åt rätt, det vill säga demokratiskt, håll. Överföringen av kunskaper och värden handlade om att hjälpa invånarna att försvara den demokratiska revolutionen och att stödja den politiska och ekonomiska transitionen.

Sverige var en i allra högsta grad aktiv del i denna process och föreliggande kapitel behandlar utbildnings- och kunskapsöverföringsaspekterna hos de svenska hjälp- och samarbetsprogrammen som riktades mot Östersjöområdet under perioden 1990–2004. Slutåret är valt med tanke på att det var detta år som Polen och de tre baltiska staterna blev medlemmar i Europeiska Unionen. Materialet som har använts utgörs främst av offentligt tryck och rapporter rörande Sveriges hjälpinsatser i detta område. Med Sverige som exempel driver

⁹ Hynek Pallas, "Det behövs mer än pengar", *Svenska Dagbladet Kultur* 15/10, 2015.

¹⁰ Pallas, "Hör vi inte flyktingars berättelser nu heller?", 14/10 2015.

¹¹ Janine R. Wedel, *Collision and Collusion: The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe, 1989–1998* (Basingstoke 1998); Kateryna Pishchikova, *Lost in Translation: USAID Assistance to Democracy Building in Post-Communist Ukraine* (Universiteit van Amsterdam 2006); Mitchell A. Orenstein, Stephen R. Bloom, & Nicole Lindstrom (eds.), *Transnational Actors in Central and East European Transitions* (Pittsburgh 2008).

¹² Gerald W. Creed & Janine R. Wedel, "Second Thoughts from the Second World. Interpreting Aid in Post-Communist Eastern Europe", *Human Organization* 56:3 (1997): 253–264.

¹³ Wedel (1998) s. 30.

jag tesen att den västliga insatsen – tvärt emot de slutsatser Hynek Pallas drar – inte endast handlade om ekonomiskt stöd, utan lika mycket var ett stort utbildningsprojekt där värderingar och kunskaper skulle överföras från västra till östra Europa. Kapitlet är en explorativ översikt över den svenska insatsen för att klargöra vilka kunskaper och värderingar det var som prioriterades, hur dessa skulle överföras och läras ut och inte minst vilka mål den svenska staten hade med hjälpen.

Grannlandsinternationalism och kognitiv kolonisation

Innan turen kommer till den svenska insatsen är det rimligt att beskriva den större utrikespolitiska kontext som hjälpen till Östersjöområdet ingick i och att kort beröra kapitlets teoretiska och metodologiska utgångspunkter.

Den första viktiga bakgrundsfaktorn är naturligtvis att Warszawapaktens och senare Sovjetunionens sönderfall förändrade det säkerhetspolitiska läget i Norden. Hjälpen till de baltiska staterna handlade mycket om att stabilisera närområdet politiskt och att göra det möjligt för de nya länderna att delta i det internationella samfundet.¹⁴ Enligt Annika Bergman var denna politik en fortsättning på den internationalism som präglade de nordiska ländernas utrikespolitik sedan det kalla kriget. Förutom en generell internationalistisk politik, såsom stöd till överstatliga institutioner och frihandel, betonade den nordiska internationalismen också global rättvisa och vikten av minskade utvecklingsklyftor.¹⁵ Hon betecknar därför hjälp- och samarbetsprojekten i Baltikum som grannlandsinternationalism (*adjacent internationalism*) som i första hand motiverades av internationell solidaritet. Detta gällde främst de baltiska staterna, eftersom de nordiska länderna har en lång tradition av att hjälpa just små aktörer i det internationella systemet.¹⁶

Andra forskare har analyserat den nordiska hjälpen ur ett annat perspektiv och då betonat det nordiska egenintresset. Björn Hassler har exempelvis framhävt att de miljöprojekt som fick svenskt stöd i första hand var sådana som inte bara gynnade mottagarlandet utan Östersjöregionen som helhet, det vill säga indirekt även Sverige.¹⁷ Liknande slutsatser har framförts beträffande det materiella stödet till de baltiska staternas militär samt etablerandet av den gemensamma fredsbataljonen BaltBat.¹⁸ Det gäller likaså för de polisiära samarbeten

¹⁴ Clive Archer, "Nordic Swans and Baltic Cygnets", *Cooperation and Conflict* 34:1 (1999) s.: 47–71.

¹⁵ Annika Bergman, "Adjacent Internationalism. The Concept of Solidarity and Post-Cold War Nordic–Baltic Relations", *Cooperation and Conflict* 41:1 (2006) s. 76.

¹⁶ Bergman (2006) s. 90.

¹⁷ Björn Hassler, "Foreign Assistance as a Policy Instrument. Swedish Environmental Support to the Baltic States, 1991–96", *Cooperation and Conflict* 37:1 (2002) s. 25–45; Björn Hassler, *Science and Politics of Foreign Aid: Swedish Environmental Support to the Baltic States* (Dordrecht 2003) s. 110–111; 191–194.

¹⁸ Peter van Ham, "The Baltic States and Europe. The Quest for Security," I Birthe Hansen & Bertel Heurlin (red.) *The Baltic States in World Politics* (Richmond 1998) s. 24–45.

som syftade till att bekämpa organiserad brottslighet, förhindra flykting- och vapensmuggling samt stävja olaglig hantering av kärnbränsle och kemiskt avfall.¹⁹

Andra aspekter av egenintresset är mindre uppenbara. I en intressant analys av den nordiska hjälpen till Baltikum efter 1990 presenterar Kazimierz Musiał tesen att insatserna även ska förstås som en kognitiv kolonisation av regionen. Enligt honom ledde hjälpinsatserna till att politiska, ekonomiska och kulturella eliter i Baltikum var beredda att förändra regionens institutioner utifrån vad som uppfattades som nordiska, det vill säga västliga, värden, normer och praktiker. Det handlade om en lättare form av småstatsimperialism, där de nordiska länderna effektivt använde sin attraktionskraft som västliga länder i kombination med ekonomiska investeringar. Med hjälp av Pierre Bourdieus vokabulär beskriver Musiał detta som en kombination av symbolisk och ekonomisk makt som bidrog till att etablera en nordisk hegemonisk ordning i Östersjöområdet. Den kognitiva kolonisationen kan förstås som att de nordiska ländernas aktivitet i regionen etablerade tolkningsramar och riktade aktörernas uppmärksamhet mot vissa områden. Denna strukturering av kommunikativ praxis skapade enligt Musiał en speciell bild av både problem och lösningar och påverkade därmed även beslutsfattandet. Musiał ger en rad exempel på hur idén om en nordisk modell influerade organisationen av det politiska livet och dess institutioner, utbildnings- och välfärdssektorn samt rättsskipningen. I och med att han antar detta perspektiv vänder sig Musiał mot tolkningen av utvecklingshjälp som intresselös filantropisk internationell solidaritet och framhäver i stället hur den i det baltiska fallet strukturerade kontakterna mellan de nordiska och baltiska länderna på ett sätt som gynnade de senare.²⁰

Det svenska stödet till Östersjöregionen efter 1990

Hur såg då den svenska insatsen i närområdet ut efter murens fall? Det kan vara på sin plats att börja med en översikt över det svenska engagemanget. Åren 1990–1994 avsatte Sveriges riksdag totalt 4,3 miljarder svenska kronor för samarbete med Central- och Östeuropa.²¹ Den följande fyraårsperioden 1995–1998 avsattes en ungefär lika stor summa.²² Därefter sjönk kostnaderna

¹⁹ Ds 1997:75. *Att utveckla ett grannlandssamarbete. en utvärdering av Sveriges samarbete med Central- och Östeuropa* (Stockholm 1997) s. 22.

²⁰ Kazimierz Musiał, "Benevolent Assistance and Cognitive Colonisation. Nordic Involvement with the Baltic States since the 1990s", i Louis Clerc, Nikolas Glover, & Paul Jordan (red.) *Histories of Public Diplomacy and Nation Branding in the Nordic and Baltic Countries. Representing the Periphery* (Leiden 2015) 257–279.

²¹ Ds 1994:134. *Sveriges samarbete med Central- och Östeuropa* (Stockholm 1994).

²² Ds 1997:75, s. 26.

för stödet något och uppgick till mellan 750 och 900 miljoner kronor årligen.²³ Huvuddelen av medlen var vikt för insatser i det geografiska närområdet, en princip som alla västeuropeiska länder använde sig av. För Sveriges del betydde detta att hjälpen begränsades till Polen, de tre baltiska staterna Estland, Lettland och Litauen samt nordvästra Ryssland. Insatserna gällde alltså i första hand Östersjöregionen.

Det svenska samarbetet med Östersjöområdet hade fyra tydliga mål. Det syftade till att;

- främja en säkerhetsgemenskap,
- fördjupa demokratins kultur,
- stödja en socialt hållbar ekonomisk omvandling,
- stödja en miljömässigt hållbar utveckling.

Hela samarbetet skulle enligt ett riksdagsbeslut även "genomsyras av ett jämställdhetsperspektiv".²⁴

Dessa fyra målsättningar var konstanta under hela den period som här undersöks vilket illustreras av att alla senare rapporter hänvisar till dem som vägledande för den svenska insatsen även om den snabba samhällsutvecklingen med tiden gjorde dem mindre aktuella. I den utredning av samarbetet med Central- och Östeuropa som publicerades år 2000 konstaterade exempelvis utredaren Krister Eduards att varken de baltiska staternas suveränitet eller marknadsekonomins fundamentala roll längre kunde anses som ifrågasatt.²⁵

Anslagen för Central- och Östeuropa kanaliserades via en rad statliga myndigheter. De två viktigaste var biståndsorganen SIDA (Styrelsen för internationellt utvecklingssamarbete) och BITS (Beredningen för internationellt tekniskt-ekonomiskt samarbete). Inom miljöområdet fördelades medel även av Statens naturvårdsverk, Statens kärnkraftsinspektion, Statens strålskyddsinstitut samt NUTEK (Närings- och teknikutvecklingsverket). Den ekonomiska omvandlingen stöddes via Exportkreditnämnden, biståndsorganet SwedeCorp samt det statsägda investeringsbolaget Swedfund International AB. Stödet till samarbete på utbildningsområdet, främst universitet och högskolor, kanaliserades via stiftelsen Svenska Institutet (statlig myndighet från 1998).²⁶ Dessa aktörer stödde i sin tur enskilda organisationer och projekt. Hela stödprogrammet samordnades av en speciell Östsamordnare på utrikesdepartementet där det även inrättats ett speciellt Östeuropasekretariat.²⁷

²³ SOU 2000:122. *Att utveckla samarbetet med Central- och Östeuropa. Betänkande* (Stockholm 2000).

²⁴ Karin Englund, *Ds 1996:72. Jämställdhet i samarbetet med Central- och Östeuropa* (Stockholm 1997); *Ds 1997:75*, s. 22.

²⁵ Krister Eduards, *Bilaga till SOU 2000:122. Att utveckla samarbetet med Central- och Östeuropa. Utvärdering av utvecklingssamarbetet* (Stockholm 2000) s. 13.

²⁶ *Ds 1994:134*, s. 43–83.

²⁷ *Ds 1994:134*, s. 21.

Redan i samtida utvärderingar konstaterades att många projekt inte kunde ställa upp ett tydligt samband mellan projektets innehåll och biståndsmålen: "Istället har man tagit fasta på kontaktskapande, personutbyte, introducerande information och kunskapsöverföring. Det tycks allmänt ha antagits att sådana kontakter främjar målen om demokrati, ekonomisk liberalisering och miljö-
vård."²⁸ Många projekt verkar alltså ha motiverats genom en sorts indirekt påverkan på mottagarlandet.

Materiel, teknik och utbildning - säkerhetspolitik och miljövard

Den största delen av östsamarbetet består av olika slags kunskapsöverföring, t.ex. expertutbyte, rådgivning och utbildning. Strävan är att göra insatser av strategisk betydelse inom sektorer där Sveriges särskilda kunskaper och erfarenheter efterfrågas. Då det ofta är viktigt att kombinera kunskapsöverföring med ekonomiskt stöd, exempelvis för investeringar i infrastrukturen, eftersträvas samverkan med internationella finansieringsorgan, särskilt de multilaterala utvecklingsbankerna.²⁹

Så sammanfattades Sveriges stöd till Östeuropa år 1997. Frågan är naturligtvis vilka dessa "Sveriges särskilda kunskaper" var. Vad hade det svenska samhället egentligen att erbjuda grannarna på andra sidan Östersjön?

Det är möjligt att analysera det svenska stödet utifrån de fyra biståndsmålen. På detta sätt är även utredningar och utvärderingar uppbyggda. Biståndsmålen är viktiga, men som framgår av sammanställningen nedan så var målen ofta svåra att skilja från varandra på projektnivå. Samma projekt kunde svara mot ett flertal av målen. En lämpligare uppdelning när det gäller utbildning och kunskapsöverföring är att dela upp insatserna i sådana där utbildningen var närmare bunden till tekniker och fysisk materiel och sådana som tydligare handlade om överföring av både kunskap och värderingar.

Det säkerhetsfrämjande stödet från Sverige handlade främst om myndighets-samarbete och donationer av äldre materiel. Från svensk sida var det främst Försvarets Materielverk, Försvarets forskningsinstitut, Rikspolisstyrelsen, General-tullstyrelsen och Kustbevakningen som ansvarade för säkerhetssamarbetet.

Detta samarbete syftade i första hand till att upprätta institutioner och utbilda nödvändig personal. På försvarsområdet gjordes en rad insatser. Här märks stöd till diplomatutbildning och uppbyggnad av utrikespolitiska institut i Riga och Tallinn, utbildning av baltiska officerare vid svenska militärhögskolor, kurser i

²⁸ Anders Fogelklou & Roger Hällhag, *Svensk demokrati i österled?* SASDA Working paper 30 (Stockholm 1994) s. 14.

²⁹ *Ds 1997:75*, s. 26.

psykologiskt försvar, tryckning av militärt utbildningsmaterial samt stöd till inrättandet av en baltisk militärakademi i Tartu. Sverige stod även för viss utbildning av den baltiska fredsbevarande styrkan BALTBAT. Kustbevakningens och tullens insatser rörde hjälp till kust- och gränsbevakning, som förutom överlämnandet av utrangerad materiel även omfattade utbildning av personal. Stödet till de polisiära myndigheterna var likartat. Det handlade om materiellt stöd och utbildningsinsatser, främst avseende bekämpandet av organiserad brottslighet samt på det asyl- och migrationspolitiska området. Sverige ställde även juridiska experter till förfogande för utarbetandet av en ny flyktinglagstiftning.³⁰

Även det svenska stödet till miljösektorn handlade om praktiska insatser för miljövården. Det var i första hand kärnbränslesäkerhet, rening av utsläppen till luft och vatten, omhändertagande av fast avfall samt olika aspekter av naturskydd såsom skydd av färskvatten eller biologisk mångfald.³¹ Av en översikt över miljöstödet till Östersjöregionen framgår att utbildning (*education and training*) var prioriterat inom alla dessa områden som en del av tekniköverföringen. Den främsta kontaktytan var lokala myndigheter.³² Därutöver räknades utbyte och samarbete på universitetsområdet som en viktig aspekt av miljöstödet. Denna verksamhet diskuteras mer i detalj i ett separat avsnitt nedan.

Värderingar och kunskap – demokrati och ekonomi

Jämfört med säkerhetsaspekterna är demokratiområdet mycket svårare att avgränsa. Som påpekades ovan fanns i många fall tanken på en sorts indirekt påverkan på det mottagande samhället via allmänna kontakter. Detta gällde inte minst biståndsmålet demokratins kultur. Att utbildning och kunskapsöverföring var en central aspekt av demokratistödet framgår dock med all önskvärd tydlighet av utvärderingen *Svensk demokrati i Österled?* från 1994. Av den framgår att biståndsorganen hade en tydlig arbetsdelning. SIDA stödde folkrörelseorganisationer, BITS arbetade mot myndigheter och Svenska institutet primärt mot utbildningssektorn.

Inom SIDA:s stöd fanns en stark betoning av vissa områden.³³ Ett tydligt sådant är fackföreningsrörelsen, där kunskapsöverföring om facklig organisation och utbildning av fackliga förhandlare var centralt. Sådan utbildning genomfördes huvudsakligen av LO/TCO:s biståndsnämnd och Olof Palmes Internationella Centrum, men även av SACO/SR (i Estland) och av SAC (i dåvarande Sovjetunionen 1991/1992). Demokratiaspekterna av LO/TCO:s verksamhet lyfts exempelvis fram på följande sätt:

³⁰ *Ds 1998:30. Att söka säkerhet i samarbete: det säkerhetsfrämjande stödet till Central- och Östeuropa. En utvärdering av verksamheten 1995–1998* (Stockholm 1998) s. 19–27.

³¹ För en analys av det svenska stödet se: Hassler (2003).

³² Stockholm Environment Institute, "Beauty and the East". *An Evaluation of Swedish Environmental Assistance to Eastern Europe*, SASDA Working Paper 27 (Stockholm 1994) kap. 3.1.

³³ Följande redogörelse bygger på sammanställningen i: Fogelklou & Hällhag (1994) s. 14–20.

Utbildningen rör grundläggande frågor om demokratisk organisation, facketts roll i marknadsekonomin, kollektivavtal, arbetsmiljö, medbestämmande, social- och försäkringsfrågor samt allmän samhällskunskap och viss yrkesutbildning.³⁴

Till kunskapsöverföring på det fackliga området måste även räknas det stöd som flöt via den till Lantbrukarnas Riksförbund närstående Lantbrukarnas stiftelse för internationellt bistånd. Denna verksamhet syftade åtminstone delvis till kooperativ och facklig organisation av lantbrukare i Baltikum.

Ett annat centralt område var olika gruppers rättigheter. Rädda Barnen hade exempelvis ett övergripande uppdrag för kunskapsöverföring om barns och ungdomars rättigheter, medan mindre projekt om homosexuellas och handikappades, främst synskadades och dövas, rättigheter finansierades i såväl Baltikum som Polen och Ryssland. Närbesläktat med ovan nämnda område var fritidsledarutbildningar och utbildningar i skoldemokrati.

BITS arbete riktade sig främst mot offentlig förvaltning.³⁵ Förutom vissa projekt som syftade att reformera domstolsväsendet i de baltiska staterna utgjorde vänortsarbetet via Svenska Kommunförbundet den allra största delen av BITS demokratistöd. Cirka 140 svenska kommuner beräknades ha vänorter i Baltikum och 50 i Polen. Av alla kommuner var det dock endast ett 50-tal som erhöll biståndsmedel. Huvudsyftet med samarbetet var att överföra kunskaper om lokal demokrati, kommunalt självstyre och kommunledning.

Svenska Institutet var den tredje viktiga aktören inom demokratistödet. SI:s verksamhet kan grovt delas in i kulturstöd och stöd till högre utbildning och forskning varav det senare behandlas separat. Men även SI:s stöd till kulturutbyte med Östersjöområdet definierades som ett sätt att stärka demokratins kultur vilket citatet nedan visar:

SI:s stöd till kulturutbyte med länderna på andra sidan Östersjön har spelat en viktig roll i demokratiprocessen i dessa länder. Svenska konstutställningar, teatergästspel eller konsertturnéer har inte bara gett mottagaren en estetisk upplevelse, mötet har också inneburit ett nytt och kanske annorlunda synsätt på kulturens roll. Konstnärer, författare, filmare, dansare eller musiker har mötts och tillsammans diskuterat denna roll liksom hur kulturen bygger broar mellan våra länder.³⁶

Som framgår av SI:s sammanställning räknades därför översättning av barnlitteratur och ett fokus på barnkultur som kunskapsöverföring vad gällde den svenska synen på barn som "kompetenta samhällsmedborgare värda att respektera".³⁷ Även översättning av skönlitteratur och utbyten inom konst, teater, musik och film kunde på liknande sätt definieras som överföring av svenska

³⁴ Fogelklou & Hällhag (1994) s. 18.

³⁵ Framställningen bygger på: Fogelklou & Hällhag (1994) s. 21–23.

³⁶ Svenska institutet, *Ett årtionde med Central- och Östeuropa. En sammanfattning från Svenska institutet* (Stockholm 2001) s. 22.

³⁷ Svenska institutet (2001) s. 24.

demokratiideal. Kultur presenterades som en ”integrerande och gränsöverskridande kraft” och projektet *Partnerskap för kultur* sades främja ”en större värdegemenskap och ökad förståelse för varandras kulturer och livssituation”.³⁸ Argumentationen kring kulturutbytet är ett gott exempel på den tanke som behandlades tidigare, nämligen att ett allmänt kontaktskapande indirekt skulle främja överföringen av demokratiska värderingar från Sverige till de före detta diktaturerna kring Östersjön.

Stödet till det som kallades en socialt hållbar ekonomisk omvandling uppgick till 57 procent av det totala stödet under perioden 1989–1997. Därmed var området det i särklass största mätt i ekonomiska termer. Större delen av stödet utgjordes av investerings- och exporthjälp, exempelvis det Baltiska investeringsprogrammet eller den Nordiska projektexportfonden eller kontaktskapande åtgärder mellan svenska och baltiska företag som Advantage East eller Start-Öst.³⁹

Inom denna kategori fanns även insatser som gällde institutionsbyggande på andra samhällsområden. Detta stöd liknade mycket insatserna på det säkerhetspolitiska området. Det handlade om kunskapsöverföring inom hälso- och sjukvård samt socialtjänst, bland annat kurser för socialarbetare som genomfördes av Socialhögskolan i Stockholm.⁴⁰ Även lantmåteri var en viktig sektor eftersom många ägandefrågor var beroende av att egendomar kunde kartläggas på ett korrekt sätt. Även här fanns en från svensk sida finansierad mastersutbildning i lantmåteri som genomfördes av KTH.⁴¹

För att återgå till näringslivsstödet fanns framför allt inledningsvis kurser i grundläggande kunskaper av betydelse för företagande:

Stödet inriktades i början framför allt på olika former av kurser, seminarier och annan utbildningsverksamhet, som syftade till att lära ut marknadsekonomiska elementa, inklusive grundläggande bokföringsprinciper och liknande. Vist nog undvek man att direkt stödja företag med kapital eller utrustning.⁴²

Med tiden satsades även resurser på mer formaliserad ekonomisk utbildning. Sverige stödde under perioden 1994–1999 Kaliningrad International Business School med totalt 12 miljoner kronor. Samarbetspartner på den svenska sidan var Institutet för Företagsledning, en del av Handelshögskolan i Stockholm. Ett liknande projekt var *Nordpraktik – New Managers for Russia* som organiserades av föreningen Norden med målsättningen att erbjuda 1 000 yngre ryska företagare praktik i Sverige.⁴³

Det mest ambitiösa projektet inom företagarutbildning var dock Handelshögskolan i Riga, eller som den heter på engelska, *Stockholm School of Economics*

³⁸ Svenska institutet (2001) s. 33.

³⁹ Eduards (2000) s. 66–67.

⁴⁰ Eduards (2000) s. 74–77.

⁴¹ Eduards (2000) s. 79–80.

⁴² *Ds 1994:134*, s. 51.

⁴³ Eduards (2000) s. 70–71.

in Riga (SSE Riga). Skolan skapades på initiativ från dåvarande rektorn för Handelshögskolan i Stockholm, Staffan Burenstam Linder. Målet var att grunda en oberoende högskola modellerad efter skolan i Stockholm med engelska som officiellt språk och samma nivå på undervisningen som vilken västlig handelshögskola som helst. Skolan skulle vara öppen för studenter från alla baltiska länder och även om lärarna skulle komma från Västeuropa och USA under inledningskedet var målet att så snabbt som möjligt bygga upp en inhemsk lärarkompetens. Projektet fick brett politiskt stöd i Sverige från både den borgerliga regeringen och den socialdemokratiska oppositionen. Inledande finansiering kom delvis från den svenska regeringen, men framför allt från George Soros och nätverket the Open Society Foundations. Den lettiska regeringen donerade en byggnad i centrala Riga till projektet.⁴⁴

Den svenska statens bidrag till SSE Riga var betydande. Mellan 1995 och 2003 uppgick finansieringsåtagandet till totalt 122 miljoner kronor.⁴⁵ En mindre del av finansieringen kom även från den lettiska regeringen. Därutöver fick handelshögskolan betydande ekonomiskt stöd från svenska företag och stiftelser. Finansmannen Johan Björkman donerade exempelvis tre miljoner kronor till biblioteket att användas till nya böcker. Knut och Alice Wallenbergs stiftelse och Anders Walls stiftelse stödde båda skolans alumni med stipendier för studier i Sverige.⁴⁶

Svenska Institutet - forskning och högre utbildning⁴⁷

En institution intar en särställning när det gäller samarbetet med Östersjöområdet på utbildningsområdet. Svenska Institutet (SI) hade redan innan 1990 ett omfattande utbyte med länderna i Östeuropa på kultur- och utbildningsområdet. Här fanns således redan erfarenhet av denna typ av verksamhet. Det var därför inte underligt att institutet fick huvudansvaret för samarbetsprojekt på högskolenivå och för utbytesstipendier riktade mot de forna diktaturerna i Öst. SI:s verksamhet klassificerades i sin helhet som demokratistöd.⁴⁸ Det syns inte minst i den beskrivning av kulturutbytet som berördes i föregående avsnitt.

⁴⁴ Joakim Weidemanis & Nina Šadurkis, "The Early History" i Leif Mutén & Anders Paalzow (red.) *Stockholm School of Economics in Riga. A Retrospect 1994–2004* (Riga 2004) s. 15–25.

⁴⁵ Eduards (2000) s. 71; Jan-Erik Vahlne, "The Start: Building a Viable Academic Institution" i Leif Mutén & Anders Paalzow (red.) *Stockholm School of Economics in Riga. A Retrospect 1994–2004* (Riga 2004) s. 29.

⁴⁶ Leif Mutén & Anders Paalzow, "The Benefactors" i Leif Mutén & Anders Paalzow (red.) *Stockholm School of Economics in Riga. A Retrospect 1994–2004* (Riga 2004) s. 72–77.

⁴⁷ För en utförligare analys av Svenska Institutets stöd till Central- och Östeuropa efter 1990 se: Andreas Åkerlund, "Transition Aid and Creating Economic Growth: Academic Exchange between Sweden and Eastern Europe through the Swedish Institute 1990–2010", *Place Branding and Public Diplomacy* 12:2 (2016) s. 124–138.

⁴⁸ Eduards (2000) s. 55; Sida, *Sveriges stöd till de baltiska ländernas omvandling 1990–2003* (Stockholm 2004) s. 83.

Den svenska regeringens satsning på hjälp till och samarbete med Central- och Östeuropa ändrade Svenska Institutets inriktning. Från att tidigare haft en relativt jämn fördelning av medel mellan regioner, så dominerade med tiden arbetet mot Östeuropa, och här främst mot Östersjöområdet. Budgetåret 1993/1994 så utgjorde exempelvis projekt relaterade till Östeuropa 38,8 procent av institutets budget, en andel som 1998 hade stigit till 58 procent.⁴⁹ SI:s verksamhet på högskoleområdet kan grovt delas in i tre kategorier: Samarbetsprojekt mellan svenska och östeuropeiska universitet, akademiskt utbyte via stipendier och svenskundervisning vid universitet i regionen. Av dessa tre hade SI stött de två sistnämnda redan innan murens fall. De bilaterala så kallade kulturavtalen som slutits mellan institutet och en rad Östeuropeiska länder hade ursprungligen haft politisk avspänning som främsta syfte och avtalen i sig var en förutsättning för alla former av kultur- och utbildningsutbyte.⁵⁰

Efter 1990 introducerades två nya unilaterala stipendieprogram riktade mot Central- och Östeuropa. Ett generellt program som finansierades av svenska staten och ett speciellt program enbart för de baltiska staterna som finansierades av Nordiska ministerrådet. Därutöver fanns två program för forskningssamarbete, ett bilateralt som bekostades av kammarkollegiet och ett för generella samarbetsprojekt mellan svenska och östeuropeiska universitet och högskolor. En del av utbytet utgjordes även av korttidsstipendier för så kallat expertutbyte.⁵¹

Även om SI:s verksamhet i helhet definierades som demokratistöd så visar praxis inom samarbets- och utbytesprogrammen att institutets uppdrag var bredare i praktiken. Inom programmen prioriterades ansökningar relaterade till de fyra biståndsmålen. Främst var detta demokratimålet, den ekonomiska omvandlingen och miljömålet.⁵² Undervisningen i svenska språket vid högskolor i Östersjöområdet klassades dock uteslutande som demokratistöd. Karin Metell och Enrique Ganuza konstaterade i en utvärdering år 1994 att inom SI:s samarbetsprogram för högskoleområdet så dominerade målet om att stödja utvecklingen mot marknadsekonomi (33,6 procent) följt av demokrati (21 procent) och miljö (18,4 procent). Ett mindre antal projekt (10,2 procent) ansågs uppfylla flera biståndsmål samtidigt medan resterande (16,8 procent) inte kunde sägas uppfylla något av biståndsmålen.⁵³

Tyvärr finns ingen samlad översikt över de samarbetsprogram som finansierades via SI, men det axplock som presenteras i institutets årsberättelse för

⁴⁹ Svenska institutet, *Verksamhetsberättelse 1993/94* (Stockholm 1994a) s. 14; Krister Eduards & Mats Sylwan, *Svenska Institutets Östeuropaverksamhet: Utvärdering* (Stockholm 2000) s. 1; Andreas Åkerlund, "For Goodwill, Aid and Economic Growth: The Funding of Academic Exchange through the Swedish Institute 1945–2010", *Nordic Journal of Educational History* 2:1 (2015) s. 129–130.

⁵⁰ Andreas Åkerlund, "The Impact of Foreign Policy on Educational Exchange: The Swedish State Scholarship Program 1938–1990" *Paedagogica Historica* 50:3 (2014) s. 401–403.

⁵¹ Svenska Institutet, *Resultatredovisning 1993/94* (Stockholm 1994b) s. 29–36.

⁵² Svenska Institutet (1994a) s. 14–15; Karin Metell & Enrique Ganuza, *En översyn av Svenska institutets program för högskolesamarbete med Öst- och Centraleuropa*, SASDA Working paper 28 (Stockholm 1994) s. 6.

⁵³ Metell & Ganuza (1994) fig. 10.

1993/1994 ger tillsammans med Metell och Ganuzas utvärdering en bild av biståndet vi SI som i mycket motsvarar det generella biståndet via SIDA, BITS och andra svenska myndigheter. Här nämns stöd till lärarutbildning i Baltikum (Linköpings universitet), Miljöskydd i Litauen (Lunds universitet), Projekt i Ryssland som rörde strålningsvetenskap och marknadsekonomi (Uppsala universitet) och lantbruks- och miljöutbildning i de baltiska staterna (SLU).⁵⁴ Även på högskoleområdet är det alltså tydligt att det övergripande syftet var kontaktskapande och kunskapsöverföring inom de prioriterade biståndsområdena.⁵⁵

Fokus på export och näringsliv - Östersjömiljard 1 och 2

Mot slutet av 1990-talet förändrades det svenska stödet till Östersjöländerna i och med att ett nytt stort program sjuöattes. I juni 1996 antog riksdagen den så kallade sysselsättningspropositionen, ett mångmiljardpaket som syftade till att halvera den svenska arbetslösheten fram till år 2000. I propositionen slogs fast att de expanderande marknaderna på andra sidan Östersjön var av största vikt för Sveriges ekonomiska utveckling. Samtidigt betonades vikten av fortsatt politisk stabilitet och ekonomisk tillväxt i Polen, Baltikum och Ryssland.⁵⁶ Det svenska stödet till regionens utveckling skulle alltså fortsätta, men nu var även nyttan för den inhemska svenska ekonomin ett uttalat mål.

Propositionen resulterade i den så kallade Östersjömiljard 1 vars uttalade syfte, förutom att aktivt bidra till biståndsmålen, även var att öka handeln och investeringarna, samt att stärka samarbetet mellan stat och näringsliv i regionen.⁵⁷ Bara två år senare avsatte riksdagen ytterligare en miljard kronor för att stödja näringslivsutvecklingen i Östersjöregionen, den så kallade Östersjömiljard 2. Denna hade dock ett ännu tydligare fokus på näringslivsutveckling och anpassades inte till biståndsmålen.⁵⁸

År 2004 presenterade Boston Consulting Group slututvärderingen av Östersjömiljard 1, den främsta samlade källan till innehållet i programmets alla delprojekt. Däri konstateras att den dubbla målsättningen att både främja Sverige och mottagarländerna på sina håll hade lett till målkonflikter, då vad som vore bäst för ett mottagarland inte alltid vore den bästa lösningen för det svenska näringslivet. Miljarden hade dock bättre fyllt sitt syfte som biståndsprojekt än som skapare av arbetstillfällen i Sverige.⁵⁹

⁵⁴ Svenska institutet (1994a) s. 15.

⁵⁵ *Ds 1994:134*, s. 54–55; Svenska institutet (2001) s. 36–37; Eduards (2000) s. 55–58.

⁵⁶ *Proposition 1995/96:222* (Vissa åtgärder för att halvera arbetslösheten till år 2000, ändrade anslag för budgetåret 1995/96, finansiering m.m.).

⁵⁷ Eduards (2000) s. 147.

⁵⁸ *Ds 2002:46: Östersjöprogram för framtiden. Studie gällande behovet av fortsatta särskilda statliga insatser för att främja näringslivsutveckling i Östersjöregionen efter år 2003* (Stockholm 2002) s. 89–92.

⁵⁹ Boston Consulting Group, *Utvärdering av den första Östersjömiljarden: Del I* (Stockholm 2004a) s. 4–6.

Östersjömiljardens inriktning gjorde naturligtvis att den främst finansierade projekt riktade mot ekonomi och näringsliv. Utvärderarna kom dock fram till att det inom majoriteten av projekten fanns någon form av kunskapsöverföring. Det kunde vara ökat yrkeskunnande i de baltiska länderna genom exempelvis elektrikerutbildning eller stöd till fastighetsrestaurering, kunskapsöverföring inom miljövårds- eller kärnsäkerhetsområdet, eller en ”förhöjd akademisk nivå”.⁶⁰ Om man ser till de enstaka projekten så framstår just det akademiska området som särskilt gynnat. Östersjömiljard 1 lämnade bidrag till ett IT-college i Tallinn och stod även för 20 av de totalt 122 miljoner kronor som den svenska staten stödde SSE Riga med.⁶¹ Det stora akademiska projektet var dock Svenska Institutets Visbyprogram och dess efterföljare Nya Visbyprogrammet (i fortsättningen gemensamt kallade Visbyprogrammet) som tillsammans erhöll 210 miljoner av Östersjömiljard 1.⁶² Visbyprogrammet var ett brett samarbetsprogram med samma Östersjöländer som prioriterats inom biståndet, det vill säga nordvästra Ryssland, Polen och de baltiska staterna. Programmet medfinansierade forskningsprojekt och universitetsnätverk liksom ett stort antal individuella stipendier för studier och forskning. De fyra biståndsmålen, säkerhet, miljö, demokrati och ekonomi var styrande för medelstillelningen även inom Visbyprogrammet.⁶³ Samtidigt fick Svenska Institutet ett separat uppdrag för ännu ett stipendieprogram, de så kallade Östersjöstipendierna, som var ett resultat av ännu en arbetsmarknadspolitiskt motiverad proposition.⁶⁴ Även om programmen var öppna för stipendiater i båda riktningarna så var den stora majoriteten utländska stipendiater som vistades i Sverige.⁶⁵

Östersjömiljard 1 och Visbyprogrammet är bra exempel för att visa på skillnader och likheter mellan vad som kan betecknas som Östersjöstödets tidiga (1990–1997) och sena fas (1998–2004). Jämfört med det tidiga biståndet som fördelades via SIDA och BITS återfinns inom Östersjömiljard 1 få svenska aktörer från det civila samhället, vilket inte är underligt med tanke på programmens utformning. Även om det område inom vilket man främst hittade den typen av aktörer, nämligen demokratitransfer, nämndes i BCG:s utvärdering så är det likväl klart att ekonomiska aspekter spelade en mycket större roll efter 1997 än innan.

Den stora andelen bidrag till akademiskt samarbete inom Östersjömiljard 1 är även den värd att uppmärksamma. Visbyprogrammet och bidraget till SSE Riga erhöll sammanlagt 230 miljoner kronor. Det betyder att hela 23 procent av ett program som syftade till att främja svensk export och den inhemska

⁶⁰ Boston Consulting Group (2004a) s. 25.

⁶¹ Boston Consulting Group, *Utvärdering av den första Östersjömiljarden: Del II (appendix 2: utvärderingar)* (Stockholm 2004) s. 483; 512.

⁶² Boston Consulting Group (2004b) s. 107; 444.

⁶³ Eduards & Sylwan (2000) s. 20.

⁶⁴ *Proposition 1995/96:25* (En politik för arbete, trygghet och utveckling) s. 9; Eduards & Sylwan (2000) s. 20–21.

⁶⁵ Svenska institutet, *Årsredovisning 2000, Bilaga 3* (Stockholm 2000) s. 16–26.

arbetsmarknaden gick till högre utbildning och forskning. Därmed tydliggörs en övergripande internationell trend som funnits sedan det sena 1990-talet, nämligen en ökad samordning av utrikespolitik, som inkluderar bistånd och offentlig diplomati, och näringspolitik. Somogy Varga ser i detta en ny ideologi, där stater ser sig själva som konkurrenter på en internationell marknad, vilket leder till idéer om en kommersiell diplomati.⁶⁶ I Sverige illustreras detta bäst av Svenska Institutets omorganisering till statlig myndighet 1998 och denna myndighets flytt från UD:s press- och informationsavdelning till UD:s kontor för EU:s inre marknad 2007.⁶⁷

Högre utbildning och forskning har en given plats i denna marknadsideologi. Bara några år efter Östersjömiljarderna lanserades påpekat kommittén som utredde Sveriges förhållande till Central- och Östeuropa att Sverige hade en för dålig koppling mellan utbildnings- och utrikespolitik jämfört med andra länder. Här framhölls högre utbildning som en drivkraft för näringslivsutvecklingen och universitetet och forskningsinstitutionerna kring Östersjön benämndes en "slumrande, men högt kvalificerad resurs".⁶⁸ Liknande argument levererade Högskoleverket i en rapport om högskolesamarbetet i Östersjöregionen och konstaterade att "[...] näringslivsutveckling idag aldrig kan vara bortkopplad från en strategi för forskning och utveckling[...]"⁶⁹

EU-medlemskapen och stödets avveckling

Från och med 1997 ändrades inriktningen på det svenska stödet till östersjöländerna av en annan anledning. Samarbetet med nordvästra Ryssland fortsatte enligt tidigare linjer, medan samarbetet med Polen och de baltiska länderna inriktades på att hjälpa länderna till ett framtida medlemskap i EU.⁷⁰ Detta mål verkar ha styrt kunskapsöverföringen mot sådana områden som var av direkt betydelse för EU-ansökningsprocessen. Enligt Sida fanns efter 1997 ett större inslag av direkt svensk rådgivning kring förhandlingsprocessen till de baltiska staterna samtidigt som det tekniska biståndet riktades mot områden som var föremål för förhandlingar, exempelvis avlopp och kärnkraft.⁷¹ Även här bekräftas bilden av att det civila samhällets organisationer redan i slutet på 1990-talet började fasa ut ur biståndet, då de exempel som ges av Sida främst rör myndighetssamarbete.

Kunskapsöverföring om EU som organisation verkar främst ha varit Svenska Institutets ansvarsområde. Ett av institutets verksamhetsmål efter

⁶⁶ Somogy Varga, "The Marketization of Foreign Cultural Policy: The Cultural Nationalism of the Competition State" *Constellations* 20:3 (2013) s. 448–450.

⁶⁷ James Pamment, *New Public Diplomacy in the 21st Century: A Comparative Study of Policy and Practice* (London 2013) s. 101.

⁶⁸ SOU 2000:122, s. 87.

⁶⁹ Högskoleverket, *Över Östersjön: Om högskola och högskolesamarbete i Sveriges östra närområde*, Högskoleverkets rapportserie 2003:8 R (Stockholm 2003) s. 17.

⁷⁰ SOU 2000:122, s. 77.

⁷¹ Sida (2004) s. 108.

1998, var nämligen att underlätta integrationsprocessen med EU.⁷² I årsredovisningen för år 2002 konstaterar SI att institutet med utgångspunkt i denna instruktion under det gångna året stött en rad samarbetsprojekt med EU-inriktning. Därutöver gick ett antal av institutets stipendiater, främst på masternivå, kurser relaterade till EU. Inom det Nya Visbyprogrammet hade ett flertal samarbetsprojekt inom grund- och vuxenskolan haft grundläggande kunskaper om EU som organisation som tema.⁷³

I och med att Estland, Lettland, Litauen och Polen blev medlemmar i EU 2004 slutade det svenska utvecklingsbiståndet till Central- och Östeuropa att prioritera Östersjöområdet. Istället prioriterades Ryssland, Ukraina och Vitryssland och övriga före detta Sovjetrepubliker. Svenska Institutets Visbyprogram omfattade exempelvis efter 2004 de tre förstnämnda länderna.⁷⁴ Därmed var den stora statsunderstödda kunskapsöverföringsprocessen från Sverige till de forna kommunistiska diktaturerna i närområdet, Ryssland undantaget, avslutad och dessa länder blev istället jämbördiga parter inom Europeiska Unionen.

Slutsatser

Kapitlets genomgång av utbildning och kunskapsöverföring som en del av svenskt bistånd till länderna kring Östersjön har å ena sidan visat på bredden i verksamheten. Allt ifrån utbildning av militär, polis och kustbevakning till facklig verksamhet, lärarutbildning och kulturevenemang rymdes inom det svenska stödet till den demokratiska och ekonomiska transitionen i närområdet.

Samtidigt är det möjligt att systematisera insatserna. Utbildning och kunskapsöverföring som rörde främst de baltiska staternas förmåga att upprätthålla sin suveränitet, främst utbildning av militär, polis och kustbevakning men även hjälp på det juridiska området, var sådant som även rörde Sveriges säkerhet. Samarbeten för bekämpning av organiserad brottslighet och internationell migration och flyktingsmuggling illustrerar detta väl. Som Björn Hassler påpekat gällde samma princip för miljövårdsområdet, där det svenska stödet främst gällde projekt som kom Östersjön som helhet till godo.⁷⁵ Det mer allmänna stödet till utbildning och kunskapsöverföring på miljöområdet ska i detta sammanhang naturligtvis ses som ett svenskt agendasättande. Akuta problem, som förorenande industrier, men även uppbyggnaden av en mer långsiktig så kallad hållbar kunskap om miljöfrågor kring Östersjöområdet hade prioritet och var även ett område, där Sverige ansågs besitta värdefull kunskap värd att exportera.

Samma tydliga egenvärde för Sverige är svårt att hitta i den del av verksamheten som rörde demokrati och ekonomi. Åtminstone under det tidiga

⁷² Eduards & Sylwan (2000) s. 5.

⁷³ Svenska institutet, *Årsredovisning 2002* (Stockholm 2002) s. 49.

⁷⁴ Svenska Institutet, *Årsredovisning 2005* (Stockholm 2005) s. 41 ff.

⁷⁵ Hassler (2002).

1990-talet handlade mycket av demokratistödet om det som man kan kalla basisdemokrati. Förutom stödet till lokal förvaltning som finansierades via BITS och som i mycket utgjordes av vänortssamarbeten, så märks framför allt stödet till organisering av intresseorganisationer, som fackförbund, eller utbildning i olika utsatta gruppers rättigheter, exempelvis barns, handikappades eller homosexuellas. Även allmänna kultursamarbeten inom konst, musik, film och så vidare föll under främjandet av demokrati. Generellt kan konstateras att möten och nätverksskapande generellt ansågs stödja utvecklingen av demokratins kultur. Av den anledningen räknades allmänt utbyte på utbildningsområdet som demokratistöd.

På det ekonomiska området kan ett liknande fokus på grundläggande kunskaper skönjas. Det handlade om utbildning i bokföring och "marknadsekonomiska elementa" eller företagspraktik. Med tiden riktades stödet mot en mer professionaliserad utbildning vilket främst illustreras av det omfattande ekonomiska stödet till handelshögskolan i Riga.

Samtidigt är det tydligt att hjälp- och utbildningsinsatserna går att dela in i två perioder, var och en med sin egen karaktär. Vattendelare är åren 1997/1998, i och med Östersjömiljard 1 och det uttalade syftet att hjälpa Estland, Lettland, Litauen och Polen i deras strävan att bli fullvärdiga medlemmar i EU. Vid denna tidpunkt verkar det som att det direkta materiella stödet och även utbildningsinsatserna inom det säkerhetspolitiska området gick tillbaka. Samma sak gällde stödet till det civila samhällets organisationer. Därmed kan man dra slutsatsen att nationell suveränitet och basisdemokrati ansågs vara etablerade, eller åtminstone inte i samma behov av hjälp som tidigare. I och med Östersjömiljard 1 fick stödet till Östersjöområdet även en tydlig ekonomisk slagsida, inte minst eftersom miljardens uttalade syfte var att stödja även svensk näringslivsutveckling och främja sysselsättningen i Sverige. Här tillskrevs akademiskt samarbete en nyckelroll i linje med en marknadsideologi som såg högre utbildning och forskning som en viktig motor för ekonomisk tillväxt.

I relation till tidigare forskning så visar föreliggande kapitel att Annika Bergmans förklaringar, nämligen internationell solidaritet och grannlandsinternationalism, knappast räcker som förklaring för de svenska insatserna. Visst fanns här ett visst mått av solidaritet, men också mycket egenintresse. Därmed är Kazimierz Musiałs perspektiv på det nordiska agerandet och hans syn på stödet till Östeuropa som någonting som gynnade givarna ett viktigt korrektiv till en uppfattning som ser bistånd som huvudsakligen ett uttryck för solidaritet. Den svenska kunskapsöverföringen hade, som visats ovan, ofta även andra syften än att vara filantropisk hjälp. I början av den undersökta perioden gällde detta främst säkerhets- och miljöområdet, medan ekonomiska aspekter var de viktigaste mot slutet.

Resultaten i föreliggande undersökning stödjer även Musiałs tes om etablerandet av en nordisk, i det här fallet svensk, hegemonisk ordning i Östersjöområdet. Det svenska stödet fokuserade ju vissa områden som valts ut som

prioriterade av svenska aktörer, både myndigheter och andra typer av organisationer. Det är till exempel en öppen fråga om valet att lära sig om barns och homosexuellas rättigheter var lika prioriterade av lokala aktörer och myndigheter som av de svenska motparterna. Det finns överhuvudtaget mycket lite som tyder på att det fanns något som man i Sverige kunde lära av utbyte och samarbete. Detta illustreras exempelvis av att det huvudsakliga akademiska utbytet utgjordes av akademiker som besökte Sverige medan en mycket mindre andel reste i andra riktningen. Utbildning och kunskapsöverföring bör ha spelat en inte obetydlig roll i den västernisering med nordiska förtecken av främst Baltikum som Musiał menar ägde rum efter 1990.

Faktum är att de områden som Musiał nämner som viktiga arenor för kognitiv kolonisering; organisationen av det politiska livet och dess institutioner, utbildnings- och välfärdssektorn samt rättsskipningen⁷⁶, faller samman rätt väl med de områden dit den svenska staten kanaliserade biståndsmedlen. Till detta ska läggas näringslivet och ekonomin, som ju faktiskt blev ett viktigare och viktigare område inom det svenska biståndet ju längre tiden gick, vilket inte minst visas av det stora och varaktiga stödet till handelshögskolan i Riga.

Resultaten visar att Hynek Pallas uppfattning att hjälpen till Östeuropa efter 1990 inte omfattade värderingar eller moral, utan i första hand var av ekonomisk natur, är att ifrågasätta. Exemplet Sveriges agerande i Östersjöområdet visar istället att främst demokratiska värderingar, men även att öka medvetandet om miljöproblem, utsatta gruppers rättigheter eller liknande var en inte oviktig del av biståndsverksamheten. Snarare fanns ett medvetande om att pengar allena inte förmådde ”bygga bort diskriminering och djupt rotade problematiska, attityder.”⁷⁷ Istället mobiliserades både svenska myndigheter och svenska frivilligorganisationer i syftet att aktivt överföra kunskap och värderingar till de före detta diktaturerna på andra sidan Östersjön. Huruvida denna överföring lyckades och de utbildade personerna stannade i landet eller de demokratiska värdena faktiskt internaliserades av befolkningen är i det sammanhanget en helt annan fråga. De omfattande insatser som tas upp i föreliggande kapitel kan *de facto* ha förändrat mycket lite, men det betyder inte, som Pallas antyder, att de aldrig har genomförts.

⁷⁶ Musiał (2015) s. 260.

⁷⁷ Pallas, ”Det behövs mer än pengar”, *Svenska Dagbladet Kultur* 15/10 2015.

Anne Berg, Esbjörn Larsson, Madeleine Michaëlsson,
Johannes Westberg & Andreas Åkerlund (red.)

Utbildningens revolutioner

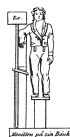
Ordet revolution avser i allmänhet en omvälvande eller grundläggande förändring som, i jämförelse med långsammare processer, sker under en kortare tid. I utbildningshistoriska sammanhang är ordet revolution användbart eftersom det riktar fokus på de övergripande och omvälvande förändringar som karakteriserat utbildningsväsendet under de senaste trehundra åren.

I vår bok presenteras analyser av ett brett urval av förändringar inom det svenska utbildningsväsendet. Antologin inkluderar kapitel om förändringar i 1800-talets skola och utbildning, där ibland införandet av *Läsebok för folkskolan*, arbetarorganisationers fostran av demokrater, och en kritisk analys av föreställningen om 1800-talets skola som en del av en demokratiseringsprocess. Dessutom ges inblickar i 1900-talets utbildningsrevolutioner med kapitel som ägnar sig åt allt från rökrutans införande, den Nya matematiken, förskolesektorns expansion och 1990-talets utbildningsreformer.

Boken har publicerats för att ge en översikt över den omfattande utbildningshistoriska forskningsmiljö som vuxit fram i Uppsala under de senaste tio åren. Den riktar sig till såväl den utbildningshistoriskt intresserade läsaren, som till en bredare historisk och utbildningsvetenskaplig läsekrets.

ISSN 2000-4168

ISBN 978-91-86701-03-1

UTBILDNINGSHISTORISKA
MEDDELANDEN

